

УДК 94(477.54-25):316.2

В. О. Нестеренко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АКТОРНО-МЕРЕЖЕВА ТЕОРІЯ: СУТНІСТЬ ТА ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО МІСТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті вперше в Україні аналізується використання акторно-мережевої теорії (АМТ) для дослідження міської історії Російської імперії. На основі творів теоретиків АМТ виокремлюється ряд інструментів та принципів, які представляють місто як систему взаємодії людей, не-людей та ідей. Такий підхід дозволить переосмислити біографії імперських міст та комплексно вивчити фактори, що впливали на їх розвиток.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, Б. Латур, урбаністика, Харків.

В статье впервые в Украине анализируется использование акторно-сетевой теории (АСТ) для изучения истории городов Российской империи. На основе работ теоретиков АСТ предлагаются некоторые инструменты и принципы, которые представляют город как систему взаимодействия людей, не-людей и идей. Такой подход позволяет переосмыслить биографии имперских городов и комплексно изучить факторы, которые определяли их развитие.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, Б. Латур, урбаністика, Харьков.

In the article the author analyzes the actor-network theory (ANT) and its connection with urban studies. On the base of works of B. Latour, M. Callon and others ANT is presented as set of tools for studying history of the cities in the Russian Empire. The author has described the main theses of the ANT which is important for urban studies. Such an approach helps historians re-think biographies of the Russian cities.

Key words: actor-network theory, B. Latour, urban studies, Kharkiv.

Дослідження історії будь-якої країни неможливе без історії міських поселень, адже саме вони є осередками розвитку політичного та культурного життя, економіки та науки. На сьогодні створено багато «біографій» українських міст, у яких накопичено значний фактичний матеріал, встановлено видатних особистостей, окреслено «знакові» історичні місця. Проте цей доробок потребує теоретичного осмислення в рамках урбаністики. Місто – багатовимірний об'єкт, який перебуває у постійному русі, що, в свою чергу, вимагає застосування специфічної методики. Навіть обравши окремих аспект для осмислення, ми розуміємо, що всі елементи міського життя тісно пов'язані між собою, впливають один на одного, а тому потребують комплексного розгляду. Більше того, будь-яке питання не можна аналізувати, не враховуючи населення міста та його простір. Урбаністика – це дисципліна на межі історії, географії, соціології, архітектури, економіки і саме тому комплекс її дослідницьких інструментів може постійно розширюватись завдяки появі нових теорій у цих галузях.

Однією з таких є акторно-мережева теорія (далі – АМТ), пов'язана з постмодерною філософією, яка вперше з'явилась в соціології науки. Вона пропонує розглядати місто як систему, в якій взаємодіють люди, не-люди та ідеї. Предметом даної статті є інструментарій АМТ, який можна використовувати, зокрема, для студіювання історії міст Російської імперії. У центрі нашої уваги буде аналіз методологічних засад АМТ, визначення їх переваг та недоліків для дослідження проблем історичної урбаністики. На сьогоднішній день в Україні відсутні дослідження в цій галузі.

Джерельну базу нашої роботи склали праці засновників та класиків АМТ – Б. Латура [9, 19] та М. Каллона [6], а також їх послідовників – А. Кузнецова [8], М. Єрофеевої [4] та В. Вахштайна [2]. У них визначено особливості використання теорії у різних галузях знань – соціології, філософії, техніці. Вони доводять, що АМТ можна реалізувати і як відкриту платформу,

на основі якої можна корегувати існуючі методології, і, водночас, як незалежну дослідницьку теорію. В. Вахштайн, зокрема, ставить питання про співвідношення проблем міста і мови в рамках АМТ [2]. У нашому дослідженні ми спираємося на роботи з історії українських міст доби Російської імперії, створені в рамках позитивістської методології, зокрема відповідні розділи з монографій Б. Миронова [12], П. Риндзюнского [13], Д. М. Чорного [15], В. Константиної [7], В. Л. Маслійчука [11]. Вони допомагатимуть визначити можливе поле для використання інструментів АМТ, яка перетворює фактологічний виклад в мережу взаємодій, допомагає простежити причини та наслідки подій під новим кутом.

Перші спроби застосування АМТ в урбаністиці здійснили І. Фаріас та Т. Бендер у роботі «Як акторно-мережева теорія змінює урбаністику» [18]. Ця робота має велике значення для історичної урбаністики, адже змінює саме розуміння поняття місто, перетворюючи його зі статичного об'єкту на процес збирання технічних та соціальних аспектів [18, с. 23]. Є. Трубіна у монографії «Город в теории» представляє АМТ як платформу для системного вивчення сучасного міста [14]. Ця дослідниця висловлює думку щодо позитивних аспектів методології в окремому інтерв'ю [5].

Акторно-мережева теорія уявляє дослідницьку проблему як сітку взаємодії між акторами, тобто певними діючими особами. Акторами можуть виступати люди, не-люди та ідеї. Головна ознака цих акторів полягає в тому, що вони мають діяти, тобто змінювати навколишнє середовище і залишати сліди (термін, запропонований Б. Латуром) [9, с. 22]. Актори одночасно є точками мережі і елементами, які її створюють. Більше того, вони провокують появу одне одного. Такий підхід допомагає уникнути ситуації, коли дослідники спочатку створюють теоретичну рамку, а потім намагаються втиснути в неї свою проблематику [5], адже АМТ не обмежує дію факторів, які досліджуються, відстежуючи їх рух. Характерною ознакою АМТ є те, що вона не дозволяє спочатку створити загальну картину, а потім перевірити, чи підходять під неї об'єкти, що вивчаються, або навіть «підганяти» їх під авторську концепцію. Навпаки, ця загальна картина розгортається відповідно з ходом роботи. Саме тому дана методика підходить для роботи з урбаністичними проблемами. Дослідники визначають місто як структуру, що має багато складових – матеріальних або уявних. В. Константинова в своїй монографії про урбаністичні процеси на півдні України наводить визначення, за яким місто – «це система з двох основних складових, території з фізичним оточенням (міський простір) та громади, яка його населяє... культура об'єднує ці дві складові» [7, с. 342]. Називає місто системою і К. Лінч, проте системою з географічних об'єктів – шлях, межа, район, орієнтир тощо [10, с. 50]. Автори Оксфордської міської історії Британії перелічують наступні ознаки середньовічного поселення, яке може називатись містом – забудовані вулиці, велика кількість церков, наявність різних видів виробництва, зростання передмістя [20, с. 69] – тобто також перелічують об'єкти, які потрібно об'єднати в систему. Використання АМТ допоможе не просто об'єднати названі вище такі різні об'єкти в мережу, але і простежить їх рух та взаємодію. Більше того, в одному дослідженні одразу можуть з'явитися просторові місця, матеріальні об'єкти, людські ідеї, економічні зв'язки і т. д.

Один з головних принципів АМТ – це так званий поворот до матеріального [4, с. 19]. Тому історичний урбаніст отримує можливість вивчати дії людей та не-людей (предметів вжитку, будівель, технічних засобів тощо) як симетричні за своїм впливом. Для дослідження міської історії це означає, що поряд з аналізом впливу людей на простір міста, ми маємо додавати такі фактори, як клімат, рельєф, місцеву флору та фауну, розвиток технологій будівництва тощо. Серед перелічених аспектів неможливо (принаймні, на початку дослідження) виявити основні та другорядні. Всі вони мають враховуватись однаково ретельно, діють в просторі міста (географічному, політичному тощо) і одночасно цими діями створюють простір.

АМТ розглядає соціум як постійну дію або постійне виконання («ongoing achievement» за М. Каломом [6]). За тим самим принципом місто досліджується як система, створена завдяки постійному руху окремих елементів (знову-таки, людей та не-людей). Перехожі гуляють вулицями або поспішають на роботу, будівлі з'являються та зникають, райони змінюють назву – це лише кілька прикладів такого руху. Такий підхід дозволяє зрозуміти еволюцію міста, адже вивчається не просто «зріз» історії в окремі періоди, а постійний рух і розвиток об'єкту. Одночасно з цим Б. Латур

піддає критиці і термін «група». Замість нього він пропонує «групостворення» у загальновизнаному в науці соціальному поділі на класи, професії тощо. Згідно АМТ всі мешканці можуть поділитися відповідно до їх відношення до міста (постійні жителі, мандрівники, сезонні робітники тощо).

У дослідженнях істориків, що тримаються позицій позитивізму, міста часто постають як загальні картини. Б. Латур звертає увагу науковців, що чим логічніше таке зображення, тим воно менше пов'язане з реальністю. Проте він не відмовляється від загальних картин, називає їх панорами та визначає, що вони дозволяють нам уявити проблематику роботи. В подальшому, вважає Б. Латур, необхідно відмовлятися від «погляду зверху», традиційного уявлення про сутність міста як виокремленого простору, як економічної одиниці, як культурного об'єкта [18, с. 9], а будувати мережу з локальних елементів [9].

Як же проводити дослідження в рамках АМТ? Б. Латур закликає слідувати за акторами (тобто за всіма тими, хто діє) [20], ретельно фіксуючи всі їх кроки. В його книзі часто можна натрапити на метафору дуже повільного мандрівника, який спостерігає за шляхами інших, рухається шляхами (мережами), які створює взаємодія акторів. Засновник АМТ постійно акцентує увагу на необхідності для науковця вести записи, писати про все, «навіть про те, як ви пишете» [9, с. 32], адже через текст автор дослідження також стає актором [2, с. 21]. Це дуже актуальне застереження: в будь-якій роботі ми не можемо претендувати на остаточно об'єктивний підхід, бо перш за все викладаємо власний погляд на проблематику. Дослідник-урбаніст має бути готовий використовувати інші метафори для пояснення реалій міста [14, с. 460]. Серед них Б. Латур звертається також до таких образів-метафор, як картографування – процес створення дослідження, ретельний запис всіх взаємодій; путівник (готова робота) – який розповідає нам про їх взаєморозташування. Сам Б. Латур звертався до історичних досліджень. В книзі «Пастеризація Франції» він реконструює ХІХ ст. завдяки періодичним виданням, створюючи так звану мережу взаємодії з вчених, лабораторій, громадських рухів, виробників пива та навіть мікробів і вірусів з метою показати появу та розповсюдження у Франції досліджень Л. Пастера.

Отже, історіку, який бере на озброєння АМТ, необхідно перш за все шукати сліди акторів. Цей пошук можна назвати такою собі письмовою археологією. Де історик зможе віднайти ці сліди? Перш за все у письмових документах: реконструювати дію допоможуть газети, листи, архівні фонди про забудову міста, путівники. Міста зберігають сліди своїх колишніх мешканців у спогадах, будівлях, легендах та навіть у міському слензі і «народних» назвах районів, тож ми маємо достатньо матеріалу для реконструкції мережі. Наприклад, назва Карпов сад на мапі Харкова існує і сьогодні, хоча мало хто пам'ятає про купця, якому належала ця місцевість [3, с. 112].

Тож, зважаючи на все вищесказане, спробуємо запропонувати одну з мереж для історичного дослідження великого міста. Вона може складатись з архітекторів, замовників та власників будинку, його мешканців, а також самого будинку. Аналізуючи ці взаємозв'язки, історик може описувати призначення районів і навіть окремих вулиць, реконструювати міський простір та його розвиток.

Будинок – це точка взаємодії власника та замовника будівництва, архітекторів, мешканців. Але це не просто місце зустрічі, а фактор, який зумовлює дії інших акторів. Будинок старіє, оновлюється, добудовується, розвалюється. – і в цьому плані він також діє. Умови, які він створює для мешканців, формують життя останніх – відсутність/присутність комунікацій, різний комфорт на окремих поверхах, престижність квартир, чиї вікна виходять на вулицю, а не на внутрішній двір. Навколо будинку формується інфраструктура – крамниці, сфера обслуговування, і сам він провокує створення певних структур. Подібні вулиці, провулки, узвози складаються в райони, а вони, в свою чергу, в міста. Таким чином, ціле місто постає для нас об'єктом, який складається з безлічі окремих взаємодій.

У рамках АМТ можуть бути досліджені проблеми міжетнічних взаємин в місті. Часто вплив інших національних груп розглядається лише як перелік історичних фактів, на основі яких робиться висновок про внесок етнічної громади в життя міста або ж як біографії окремих їх представників [11]. АМТ допоможе включити іноземців як ще один фактор дії в досліджуваній процес. Наприклад, на основі фонду «Канцелярія курата Харківської римо-католицької церкви» [21] можна скласти мережу польського представництва в Харкові як в географічному просторі (за допомогою

переліку будівель, що належали громаді), так і визначити його вплив на специфіку взаємодії в місті. Так само і німецькі професори, що приїхали до Харківського університету, можуть досліджуватись не як щось стороннє, чуже, виокремлене, а як ще одна, симетрична іншим, рушійна сила розгортання міської мережі взаємодій.

Місто розвивається більшою або меншою мірою стихійно, адже залежить від рухів окремих його мешканців, що унеможлиблює спроби повністю його впорядкувати. Звичайно, будь-яка держава намагається контролювати цей процес за допомогою законодавства. В Російській імперії починаючи з 1742 р. створювались плани впорядкування міської території, але жоден з них не вдалось втілити на сто відсотків [17, с. 8]. Кожна реформа так чи інакше діє – змінює міську реальність. У цьому контексті з використанням АМТ можна розглянути вплив на міста Російської імперії політики Просвітництва або процес формування *well-ordered state* («добре впорядкованої держави»), як пишуть західні дослідники. В нашому випадку теза «з перетворенням Харкова на губерньське місто закінчується вільне будівництво та вводяться перші спроби планування» [1, с. 18] стає початком картографування дії актора (реформи), який включається в мережу.

АМТ дозволяє історика вловити перебіг локальних змін. Наприклад, вулиця Пушкінська на початку свого існування називалась Німецькою, там жили професори-іноземці, запрошені до Харківського університету [16, с. 47]. Як вони вплинули на формування цього району, наскільки довго діяли, як в подальшому змінилось населення, а точніше – актори (нагадуємо, цей термін об'єднує і матеріальні об'єкти) цієї вулиці, чому на початку ХХ ст. тут відкрили пам'ятник Пушкіну та перейменували вулицю? Можливо, картографування цієї мережі не дозволить повністю розібратись в цих аспектах, або ж нам просто може не вистачити слідів акторів. Проте АМТ дозволить ставити ці питання в комплексі.

Після «опитування» джерел за методикою АМТ, історик може писати текст. Що таке гарний текст на погляд Б. Латура? Це ретельний звіт про взаємодії акторів. В поганому тексті, вважає він, кілька акторів пояснюють події, в хорошому, навпаки, багато акторів в їх взаємодії показують сутність подій [9, с. 57]. Мета дослідника, що працює в рамках АМТ, описуючи взаємодії, зрозуміти акторів. Однак варто пам'ятати – вчений має не описувати мережу, а за допомогою мережі описувати взаємодію. Причому сенс будь-якої події відкривається лише у її взаємодії з іншими – саме тому вона називається соціальною [2, с. 26].

Звичайно, є моменти, які ускладнюють роботу дослідника історичної урбаністики в рамках АМТ.

Перш за все, неможливо до початку дослідження визначити або обмежити коло акторів, адже це суперечить меті – простежити розгортання мережі. В цьому полягає складність використання АМТ для дослідження міської історії, спонукає дослідника створювати безкінечний текст. Б. Латур порушує це питання в діалозі студента та професора, під час якого врешті-решт професор пропонує студенту зупинити дослідження, коли текст буде відповідати дисертаційним нормам [9, с. 207]. За іронією, яка лунає з вуст професора, криється важлива ідея: ми не можемо остаточно вичерпати якусь проблематику, включаючи історичну. Проте описуючи кожен мережу взаємодій, автор починає з питання, і саме відповідь (на думку автора) на це питання є індикатором завершеності роботи. Автор, за Б. Латуром, є ще одним з акторів, який провокує розгляд мережі взаємодій і через це впливає на неї.

З цього випливає наступний недолік: неможливість виявити всіх акторів та записати всі їх (взаємодії). Але ж хіба є хоч одне історичне дослідження, яке можна назвати справді всеохоплюючим? Більше того, подальші дослідження можуть або розвивати створену нами карту взаємодій, або ж повністю змінити створені нами уявлення про місто. Так само сучасні мапи, зроблені за допомогою супутника, зовсім не схожі на схеми кордонів материків, створені раніше, проте це не применшує значення останніх для тих часів.

Таким чином, погляд АМТ на основний об'єкт свого дослідження (мережа взаємодій) відповідає погляду урбаністів на місто. Для історичної проблематики ця методика пропонує наступні інструменти: принцип взаємодії матеріальних предметів, людей та ідей; розгляд міста в історичному просторі як об'єкту, що створюється завдяки руху окремих елементів; аналіз джерел – це пошук

слідів акторів, а саме дослідження – звіт про їх дії; спроба перевірити реальність загальних картин за допомогою побудови дослідження від одиничних об'єктів.

У рамках АМТ розвиток міста постає як постійний процес, його рушійні сили взаємодіють впродовж усієї історії обраної території. Саме тому складаючи історичну мережу міської історії, ми зможемо зрозуміти сьогодення – існуючий туристичний образ міста, проблеми його управління, менталітет мешканців тощо. АМТ не відділяє минуле та сьогодення, міцно скріплюючи їх мережами взаємодій у просторі, часі та інших вимірах. Все це допоможе переосмислити «біографії» міст Російської імперії для того, щоб визначити які взаємодії провокували розвиток їх історії тим чи іншим історичним шляхом.

Література

1. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. Архитектурные памятники Харьковщины / Б. А. Бондаренко. – Х. : Прапор, 1972. – 124 с.
2. Вахштайн В. Пересборка города: между языком и пространством / В. Вахштайн // Социология власти. – 2014. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socofpower.rane.ru/2-2014-ot-megapolisa-k-geteropolisu/>. – С. 9-38
3. Дяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дяченко. – Х. : Прапор, 1974. – 320 с.
4. Ерофеева М. Акторно-сетевая теория и проблема социального действия / М. Ерофеева // Социология власти. – 2015. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socofpower.rane.ru/1-2015-sociologiya-vecshej/>. – С. 17-36.
5. Интервью с Е. Трубиной «Город сквозь призму теории». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Gorod-skvoz-prizmu-teorii>.
6. Каллон М. Акторно-сетевая теория / М. Каллон. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hse.ru/data/2014/10/07/1100063024/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%BB%D0%BE%D0%BD%20%D0%9C.%20%D0%90%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%BE-%D1%81%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F.pdf>.
7. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. М. Константінова. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – 596 с.
8. Кузнецов А. Символический интеракционизм и акторно-сетевая теория: точки пересечения, пути расхождения и зона обмена / А. Кузнецов // Социология власти. – 2014. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socofpower.rane.ru/1-2014-posle-fenomenologii-povsednevnost-telesnost-i-zdravyj-smysl>
9. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Б. Латур. – М., 2014. – 384 с.
10. Линч К. Образ города / К. Линч. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
11. Маслійчук В. Л. Цікава звістка про греків у Харкові 60-х рр. XVIII ст. / В. Л. Маслійчук // Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. – Х., 2007. – С. 42-47
12. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин». – 548 с.
13. Рындрюнский П. Г. Городское гражданское в дореформенной России / П. Г. Рындрюнский. – М., 1958. – 560 с.
14. Трубина Е. Г. Город в теории: опыты осмысления пространства / Е. Г. Трубина. – М., 2011. – 519 с.
15. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
16. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
17. Яцина О. Старовинний Харків / О. Яцина. – Х., 2013. – 119 с.
18. Farias I., Bender Th. Urban Assemblages: How Actor-network Theory Changes Urban Studies / I. Farias, Th. Bender. [On-line resource]. – Mode of access: <https://books.google.com.ua/books?id=mOZMX4G-nX0C&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>
19. Latour B. On actor-network theory. A few clarifications plus more than a few complications / B. Latour. [On-line resource]. Mode of access: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/P-67%20ACTOR-NETWORK.pdf>
20. Palliser D. M. The Cambridge Urban History of Britain. Volume I (600-1540) / D. M. Palliser. – Cambridge University Press, 2001. – 840 p.
21. Державний архів Харківської області. – Ф. 965 «Канцелярія курата Харківської римо-католицької церкви».